

## KÉPZÉS ÉS GYAKORLAT

FODORNÉ TÓTH KRISZTINA

### **Kommunikációs poliszémia és fogalmi széttartás: a kommunikáció és társszavainak értelmi mintázata az ezredforduló magyar írásos köznyelvében**

*A kommunikáció poliszémikus lexikai egység, többjelentésűként használjuk mind a tudományos, mind a köznap diskurzusokban. A többértelműség folyamatos szem előtt tartása nem elsősorban a mindennapi élethelyzetek során elengedhetetlen, mint a kutatási és mindenekelőtt a pedagógiai gyakorlatban, a „hozott” kommunikáció-értelmezések és a tananyagba épített kommunikáció-felfogás egyeztetése érdekében. A többféle értelmezési kör ugyanis ebben az esetben több fogalmi magra utalhat.*

#### **Probléma: a kommunikáció fogalmi széttartása**

A kommunikáció – magyar nyelvi közegben mindenesetre [1] – egy adott időszak hívószava, „forró szava” (*hot word* [2]), amelynek előfordulási gyakorisága messze túlmutat a jól körülhatárolható meghatározások területén. Mint ilyen, a szóban forgó időszak egy adott társadalmi-kulturális közegében, konnotációinak társadalmi megítélése révén, különös figyelmet kelt, az ekkor produkált szövegekben meglehetősen sűrűn fordul elő, a vele leírható témák túlsúlyával egyetemben: azaz fokozott használati aktivitást mutat. Ráadásul úgy, hogy terminus technicusként nincs, és úgy fest, a közeljövőben nem is lesz általánosan elfogadott, egyetlen meghatározása, sem a kommunikációtudományokban, sem azokon kívül [3]. A kommunikáció csupán a tudományos diskurzust alapul véve sem kezelhető egységes, jól körülhatárolható fogalomként. Ennek eredője a kommunikációsnak nevezhető jelenségkör méretében és helyében keresendő. Mérete szerint szinte beláthatatlanul sokféle területet foglal magában: a társadalmi nyilvánosságtól az egyed viselkedésének elemeiig, sőt a gépi és biológiai információ-továbbításig. Helye szerint pedig ez a rendkívül diffúz jelenségkör valahol az egymástól eltérő tudományágak és diszciplínák, illetve a köznap jelenségszféra halmazainak metszetében lehet [4]. A különféle tudományos diszciplínák/szerzők/szövegek a következőképpen kezelik a fenti helyzetet:

A) vagy meghagyják a kommunikáció fogalmát metszeti állapotában, nagyon széles spektrumot magában foglaló fogalom-körülhatárolás formájában, esetleg (tankönyvek és ismeretterjesztő szövegek esetében) a meghatározások felsorolásszerű egymás mellé illesztésével;

B) vagy pedig igyekeznek a saját perspektívájukból legfontosabb részleteket hangsúlyozni. Ez a fogalom saját paradigmában való körülhatárolása, azzal a céllal, hogy eszmerendszerükben egyértelműen hivatkozhatnak rá [5].

A köznapi kontextusok szükségszerűen eltérő módon kezelik a fogalmat, hiszen a mindennapi diskurzusok során jóval ritkábban van szükség egyértelmű meghatározásra; sőt, a használathoz egyfajta jelzésszerű, körülbelüli kapcsolódás is elegendő lehet [6]. Ez azonban nem törli el, legfeljebb elrejtheti a jelenségkör széttartását a mindennapi információcserében. A tudományos diszciplínák eltérő kommunikáció-képei műfajaik reflexió-kötelezettsége révén jóval könnyebben nyomon követhetők, mint a köznapi szó-vagy írásbeli megnyilatkozások definiálatlan jelentései; holott a kommunikáció-oktatás széttartó területein mindkét irány folyamatos szem előtt tartásának nagy jelentősége van. Hiszen – különösen a felsőoktatásban és a felnőttképzésben – a tanulók által „hozott” jelentéseket kell összhangba hoznunk a tananyagban foglaltakkal.

Kiindulópontunk nem pusztán az az egyszerű felismerés, hogy a *kommunikáció* szó többértelmű. A kérdés az, hogy egy adott fogalom(kör), amelynek fő megjelenítője egy, a köznapi diskurzusokban (adott történeti-társadalmi közegben) előtérben lévő szó / kifejezés - az adott társadalmi-kulturális időszakban milyen értelmezési variációkat mutat (azaz hogy a fogalomkör egyes jelenségeire vagy jelenségcsoportjaira utaló nyelvi címke/címkék használata milyen értelmezési mintákat jelöl ki);

- az egyes értelmezési irányok milyen mintázatban oszlanak meg, illetve fedik egymást az egyes köznapi diskurzusfajták viszonylatában;
- és hogy mindezek milyen fogalmi magra vagy akár magokra utalnak.

Természetesen nincs szó arról, hogy a *kommunikáció* ebben a minőségében egyedülálló lenne. A szemantikus homályosság vagy elmosódottság alapvető velejárója a természetes nyelveknek, azok társadalmon belüli, időben és térben változékony használatának. A *kommunikáció* kifejezés (és más, hasonlóan viselkedő kifejezések, de nem a nyelv minden szóba jöhető lexikai egysége) esetében azonban meglátásom szerint valamivel többről van szó. Mivel tudományos műszóként, többféle szakterület szakszavaként és köznapi kifejezésként egyaránt használatos – s ezzel összefüggésben van, hogy bizonyos körülmények között forrószóként, illetve divatszóként is szerepel –, kiemelt példája lehet a fogalmi elmosódottság egy speciális alete vizsgálata. Ezen aletesre valószínűleg különösen jellemző a szférikus értelmezési halmazok kialakulása, azaz a különböző társadalmi-kulturális szférák és helyzetek szerint szisztematikusan eltérő értelmi irányok vagy akár tartományok

jelenléte. A tanulmány és az alapját képező kutatás azokat a kérdéseket hivatott megválaszolni, hogy a kommunikációnál

A) bizonyítható-e a napi tapasztalat mutatta, többé-kevésbé (legalábbis egy adott időszakban és közegre érvényesen) stabil szférikus értelmezési halmazok megléte;

B) ha igen, ezek kirajzolnak-e valamilyen szisztematikus értelmezési mintázatot;

C) ha igen, az ezen belüli értelmezési variációk milyen meghatározó jegyeket tartalmaznak, milyen fő irányokat vesznek;

D) s mindebből következtethetünk-e arra, hogy magának a fogalomnak van több elágazása, több magja.

A fenti kérdések számos szempontot, ráadásul igen széttartó megközelítéseket vehetnek fel. Ezek közül csupán egyet kívánok felvázolni: megpróbálom felderíteni a köznapi nyelvhasználatban megmutatkozó – vélekedésem szerint alig reflektált, rejtetten strukturált (ám történeti és társadalmi meghatározottságú) – értelmezési elágazások egy bizonyos szempontú mintázatát. Röviden: a kutatás és így a dolgozat legelső kérdése az, hogy a köznapi beszédhelyzetek szereplői [7] mit mondanak (írnak) a kommunikációról, amikor nem kifejezetten ezen gondolkodnak; hangsúlyozottan nem kutatói, illetve tudományos beszédhelyzetekben, hanem mindennapi interakcióik során. Ennek alapja egy adott történeti-társadalmi szakaszban – a magyar ezredfordulón – az élő nyelvhasználatból leszűrhető pillanatkép, ami különféle intézményi háttérű [8] beszédhelyzetekben keletkezett, írásban rögzített szövegek értelmezéseiből áll össze.

### **A dolgozat kiinduló tézisei**

A fent jelzett kérdésekre – hogyan fest a *kommunikáció* értelmezési mintázata, és a mintázat azt mutatja-e, hogy a *kommunikációs* szóhasználat variabilitása mögött fogalmi pluralitás rejlik – megfelelő válasz kereséséhez az alábbi kiindulópontokat használtam:

(1) A *kommunikáció* műszó és társszavainak használata a magyarországi köznapi diskurzusokban többféle irányt mutat. Ezek az irányok szisztematikus értelmezési mintákból állnak össze, és az egyes szférákban (intézményekben és azok eltérő szintereiben) használatos lexikonok, [9] illetve szakmai regiszterek (a szótáron kívül főleg tematika) szerint osztályozhatók, mivel a kommunikációfogalom-használat az adott stílus vagy szakmai regiszter lexikonjába illeszkedik bele.

(2) Ezek az irányok alapvetően néhány, interdiszciplinárisan osztott definícióhoz igazodnak (például az emberi információcsere, annak kölcsönössége, a nyilvános megnyilatkozás és

befolyásolás képességei, az információ-továbbítás technikai kérdései vagy a tömegtájékoztatás sajátosságai irányában).

(3) Ezek az irányok követik az aktuálisan magas presztízsű társadalmi csoportokhoz reprezentatív módon kötött kommunikációfogalom-használatot [10].

(4) Az értelmezési irányok jellegüket tekintve a szociális reprezentációk kategóriájához hasonlóan működnek – azaz társas interakciókban alakulnak, s időben és tematikus mezők szerint változhatnak – és általában nem-reflexív vagy csak alacsony fokú reflexivitást mutató fogalomhasználattal járnak együtt [11].

(5) Ezek az irányok fogalmi széttartást is jeleznek, azaz a kommunikáció fogalma a gyakorlatban többmagvúnak, egy fogalom helyett fogalomkörnek bizonyul.

### **A vizsgálat módszere: a kommunikációs szóbokor használatának korpuszalapú elemzése**

A lexikai pragmatika, az ahhoz hozzájáruló relevanciaelmélet megállapításainak és a korpusznyelvészet perspektívájának figyelembe vételével a következő kijelentéseket tehetjük a kommunikációfogalom alakulásáról információt adó kommunikációs szóbokor [12] köznapi megnyilatkozásokban való vizsgálatát illetően:

A) a lexikai egységek értelmezését megalapozó mag- vagy gyökérjelentések számos lexikai elemnél alulspecifikáltak, az aktuális értelmet nyitva hagyva leginkább orientáló szerepet látnak el;

B) az aktuális jelentések így nagyrészt kontextuális elemekből épülnek fel;

C) a megalapozó mag- vagy gyökérjelentések szintén kontextuális eredetűek (tehát változékonyak és többfelé ágazók lehetnek);

D) a kontextus a közvetlen nyelvi vonzatoktól a széles értelemben vett társadalmi kontextusig terjedhet (és mint ilyen, magában foglalhatja a participáció értelmében vett színtereket és intézményeket, s azok használatos lexikonait);

E) a specifikáló kontextuális elemek egy jelentős hányada a nyelvi kontextus része (írások megnyilatkozásokban ezek érhetők leginkább tetten);

F) a nyelvi kontextus jelentésspecifikáló elemeit legalább két, de inkább három szinten ragadhatjuk meg.

A lexikai pragmatika megközelítésében a fenti kontextuális ismeretek a lexikai egységekhez csatolt, körülvevő nyelvi elemektől (pl. vonzatok) a világtudást tartalmazó verbális és nem verbális kontextusig terjedhetnek (mely utóbbi természetesen magába kell hogy foglalja a reprezentációkat vagy fogalmakat mint kategóriákat is) [13]. Bibok, a nyelvi és a nyelven kívüli kontextust elválasztva egymástól, az előbbit két szinten határozza meg:

- 1) közvetlen kontextus: a megnyilatkozásnak a vizsgált nyelvi kifejezésen kívüli többi része;
- 2) kiterjesztett kontextus: a megnyilatkozást megelőző megnyilatkozások és a megnyilatkozás közvetlen diskurzuskontextusa (e tekintetben Bibok hivatkozik a relevanciaelméletben rögzített, a kontextus többszörös kiterjesztését megengedő lehetőségre) [14].

Az explicit módon meghatározott kettő mellett azonban Bibok a továbbiakban beszél egy harmadik, legalsó vagy legszűkebb kontextuális szintről is, a vonzathelyeken található elemekről. Ezek ugyan a közvetlen kontextus részét képezik, mégis kiemelt szerepet játszanak az aktuális jelentés megalkotásában. Mivel a vizsgált lexikai elem közvetlen környezetében és szintaktikai (s ezzel összefüggésben morfológiai) szempontból erősen hangsúlyos pozícióban vannak, elsődleges célpontjai az értelmező ágens kontextuskereső erőfeszítéseinek: az értelmező először a vonzathelyeken található elemekhez fordul jelentésspecifikáló információkért, és ha ennek eredménye nem kielégítő, akkor folytatja a következtetési sort a közvetlen kontextus többi elemével. Bibok tehát valójában nem két, hanem három kontextusszintet határoz meg, amelyekhez a vizsgálat során három különálló specifikációs szintet rendeltünk. Ezek egy nagy szövegtörzs esetében a vizsgált szóbókorelemek kollokációinak (a szóbókorelemek valamelyikével vagy többségével tipikusan együtt előforduló lexikai egységeknek) az elemzése révén deríthetők fel. A vizsgálódás terepül a *Magyar Nemzeti Szövegtár* nem csupán reprezentatív jellege, szisztematikus adatolása, illetve a kutatás szempontjából vett beavatkozás-mentessége révén kínálkozott, hanem adatainak időbeli meghatározottsága miatt is. A kommunikációs szóbókorelemek valamely elemét tartalmazó szövegei ugyanis főként az ezredfordulós közbeszédből származnak, azaz éppen abból az időszakból, amikor a *kommunikáció* és társszavai jellemzően fokozott használati aktivitást mutatnak.

A kutatás alkorpusza azon magyarországi, a sajtó, hivatalos, szépirodalmi és személyes stílusrétegbe sorolt szövegek tára, amelyekben előfordul a *kommunikáció* vagy annak bármelyik, a vizsgálódásba bevont társszava, bármilyen ragozott, illetve toldalékolt alakban. Az elemzés központjában az áll, hogy mennyiben korrelálnak a kommunikációs szóbókoretagok használatának eltérései az egyes stílusrétegek, illetve a mögöttük álló intézmények, társadalmi terek szóhasználatával, valamint hogy mennyiben szisztematikusak az egyes változatok a kookurrenciák (jellemző együttes előfordulások) tekintetében. Ennek megfelelően történt a *kommunikáció* kollokációinak vizsgálata az egyes részkörpuszokból vett mintában, gyakorisági elemzéssel, majd a gyakorisági listák alapján a jellemző kookurrenciák meghatározása, stílusrétegek, azokon belül források és témák szerinti bontásban.

A nyert adatok stílusrétegenként azonos kézi feldolgozáson estek át, a következő kritériumok szerint: forrás, keletkezési idő, szerző, beszélő (amennyiben elkülöníthető a szerzőtől), téma, műfaj (amennyiben megállapítható volt), definíció (ha adott), illetve annak iránya, a szóalak jelentését megadó vagy szűkítő kollokációk.

A kollokációk három szinten kerültek leírásra. Ezek megállapításában egyfelől a relevanciaelmélet kontextuális asszociációs soraira, másfelől a lexikai pragmatikában hangsúlyozottan többszintű, kiterjesztett és többszörösen kiterjesztett nyelvi kontextus fogalmára támaszkodtunk. A kollokációk három, a kutatás számára meghatározott szintje (főként Bibok nyelvikontextus-szintjei és a külön kategóriába nem sorolt vonzatok szerepe alapján):

A) egyértelműen specifikáló funkciójú egységek, *elsődleges szűkítők vagy specifikálók* (a továbbiakban *pontosítók* is) közvetlenül a vizsgált lexikai egység közelében (pl. „üzleti kommunikáció” vagy „kommunikációs zavar”); ezek lehetnek kötelező vagy fakultatív vonzatok, de akár szabad bővítmények is;

B) *másodlagos szűkítők vagy specifikálók*: a szóbokor-elemet tartalmazó mondatban mint elsődlegesen kiterjesztett kontextusban azok a nyelvi elemek, amelyek hozzájárulnak az elem aktuális referenciájának meghatározásához (pl. „ez nem kommunikáció, mert senki sem törődik a másikkal”);

C) *harmadlagos szűkítők vagy specifikálók*: a vizsgált szövegrészben mint többszörösen kiterjesztett kontextusban azok a nyelvi elemek, amelyek hozzájárulnak a szóbokor-elem aktuális referenciájának meghatározásához.

Az egyes kollokáció-fajták előfordulási gyakoriságának összegzése révén megkaphattuk az adott stílusrétegre jellemzően leggyakoribb kookurrenciák listáját. Ezek értelmezési irányokat vagy variációkat jelölnek ki, amelyek szisztematikusak az egyes stílusrétegekre, illetve azokon belül tovább szegmentálhatók például médium, forrás, keletkezési idő, téma, beszélői szerep szerint. (Biberék szintén leírják a fenti módszer egy másik változatát, a regiszterek között megoszló jelentések kollokációk mentén való felderítését, a *deal* mintaelemzésén szemléltetve [15]). A definíciók, meghatározások – amennyiben vannak ilyenek – pedig egyfelől a jelentésirányok ellenőrzésére szolgálnak, másfelől jelzik a szóhasználat deklarált reflektáltságának szintjét.

### **Eredmények: szisztematikus eltérések [16]**

A *Magyar Nemzeti Szövegtár* vizsgálata a kommunikációs szóbokor elemeinek kontextuális használatát illetően stílusrétegenként bizonyos fokig eltérő eredményeket hozott. Az eltérések szisztematikusnak mondhatók, azaz a stílusrétegben fellépnek a kontextus különböző szintjein éppúgy, mint a tematikában és a definíciók (amennyiben vannak) irányában, s megjelennek a szóbokor-elemek mindegyikénél.

A szövegek témáinak összesítése az egyes stílusrétegekben más és más arányt mutat. A téma-halmazok általános megoszlásai jól jelzik a szóbokor használatának területi eltéréseit az egyes stílusrétegekben. A sajtószövegekben a három leggyakoribb „kommunikációs” téma a politikai PR, az új technológiák és a képesség. A hivatalos szövegek domináns témái ezzel szemben a képzés / oktatás, az új technológiák, a politikai tájékoztatás és a politikai PR. A személyes stílusréteg médiumát és színterét tekintve speciális szövegeinél [17] összességében szintén a politikai PR a leggyakoribb téma, azonban alig lemaradva követi az internet; a harmadik hangsúlyos téma a kapcsolat. A szépirodalmi stílusrétegben az internet vagy az új technológiák mint téma alig jelenik meg, a politikai PR egyáltalán nem – helyette nagyon kis arányban a politikai tájékoztatás –, viszont az általános politikai témák erősebben vannak jelen, mint bármely másik stílusrétegnél.

A kifejezett meghatározások nagyon ritkák mindegyik stílusrétegben, ám nem kizárólag a *kommunikáció* szóbokor-elem szövegkontextusában találhatók meg. A sajtószövegekben ezek a definíciók két részre bonthatók: a *kommunikáció*-ra és a *kommunikál*-ra adottak többnyire egy folyamatot írnak le, amelynek kétoldalúságát hangsúlyozzák, míg a *kommunikátor*-ra mint olyan (individuális, humán) ágensre utalnak, aki képes átlátni és irányítani ezt a folyamatot; aminek ebben az esetben nem a kétoldalúsága, hanem a *kommunikátor* szempontjából vett eredménye a fontos. A hivatalos szövegekben egyáltalán nincs definiálási törekvés, a személyes szövegek viszont összességében a legtöbbet definiáló csoportnak számítanak. Az explicit definíciók viszonylag nagy mennyisége néha azzal a törekvéssel jár együtt, hogy a meghatározásokat csak az „ott-és-akkor”-helyzetre érvényesként állítsák be; más esetekben klasszikus, lexikonszerű meghatározást olvashatunk. Mindkét változatban három szempont van jelen szisztematikus módon: a kapcsolat, a kód és a kölcsönösség. Tehát a meghatározások szerinti *kommunikáció* prototípusa, már amennyire az ilyen kis mennyiségű definícióból következtethető, a résztvevők közötti kapcsolatot, viszonyokat kifejező dialógus. A szépirodalmi stílusréteg szintén aránylag (a szövegek alacsony számához képest) sok meghatározást ad, ezek pedig mind a *kommunikáció* szóbokor-elem körül jelennek meg. Rendszeres tényezőik a kód, a nyelv és a költészet: összegezve a szépirodalmi szövegek

definícióit követve a *kommunikáció* funkció, amelyet egy adott módon kódolt nyelvi szövegek összessége hivatott betölteni, és amelynek tartalma a fontos, lényeges közlendő átadása (magában foglalva annak dekódolását, illetve megértését is). Ennek a funkciónak nincs köze az intézmények (például a politika vagy a vallás) konkrét diskurzus-kontextusához; inkább egyfajta idealizált, értéktelített cselekvésről van szó, amelynek célja bizonyos általános emberi értékek mentén megfogalmazott „fontos” közlemények megalkotása és átadása.

A szövegekben a vizsgált szóbokor-elemek kollokációi, különösen az elemzett specifikálói szintek (azokon belül is a pontosítók) eltérései az egyes stílusrétegek között erősen különböznek. Közös viszont az egyes szóbokor-elemek előfordulási és kollokációs aránya: a legtöbb példányt, így a legtöbb és legtöbbször kollokációt is a *kommunikáció* és a *kommunikációs* szóbokor-elemnél találjuk minden stílusrétegben. A *kommunikál* némely szövegnél (sajtó, személyes) szintén szignifikáns mennyiségű előfordulást mutat, a többinél azonban nem; a *kommunikátor*-nak elsősorban a sajtószövegekben van jelentősége, míg a *kommunikatív* és különösen a *kommunikációk* alig-alig bukkann fel, bármelyik részkorpuszt vesszük is alapul. Magasan a legtöbb előfordulás és a leggazdagabb szemantikus kollokációmező azonban a *kommunikációs* szóbokor-elemnél található. Ez kerül elő a legtöbb témában, a legtöbb referenciakörben és a legtöbb műfajban is. Grammatikai pozíciójánál fogva minden esetben áll mellette pontosító, tehát már ezen a szinten is bőséges specifikálói választékot kínál, ehhez adódnak hozzá aztán a másodlagos és a harmadlagos specifikálók. A *kommunikációs* (a fentiekől nem függetlenül) egyben az az elem is, amelynek referenciális mezője mindegyik részmintában rendkívül szerteágazó; így összegzett vonatkozása a legkevésbé jól körülhatároltnak, a leghomályosabbnak tűnik.

Az eltérések nemcsak az előfordulások számában és megoszlásában, vagy tematikus csoportjaiban mutatkoznak meg, hanem magukban a specifikálói kategóriákban és a referenciális irányokban is. Az egyes stílusrétegekben a leggyakoribb elsődleges specifikálók közötti átfedések legalább annyi különbséggel is együtt járnak, nem szólva arról, hogy a másodlagos és harmadlagos specifikálók ezeket az egyezéseket is érvényteleníthetik.

A sajtószövegek leggyakoribb pontosítói összességében: igazgató, rendszer, stratégia, osztály, eszköz. Mivel ezek szemmel láthatóan a *kommunikációs* szóbokor-elem saját pontosítóinak arányát tükrözik, célszerű megfigyelni a némileg kevésbé gyakori elsődleges specifikálók listáját is. Ezekben már megtalálhatók az olyan, inkább a *kommunikáció*-ra jellemzők is, mint az üzleti, kormányzati, hálózat, csatorna, zavar.



Megfigyelhető, hogy a legtöbbször előkerülő pontosítók individuális ágenseket (vagy azok csoportjait) jelölnek, egy igen jelentős részük pedig a folyamat egészére vagy annak bizonyos elemeire, illetve ezek minőségére vonatkozik.

A hivatalos szövegekben található elsődleges specifikálók ezzel szemben inkább a fizikai továbbításról és a kollektív ágensekről látszanak szólni, leggyakoribb típusaik: vizuális, nemzetközi, eszközök, külső, marketing, stratégia, zavar.

Feltűnő, hogy legalább három elem közös mindkét stílusrétegnél, azonban ezek vonatkozása nem feltétlenül azonos. Például az „eszköz” a sajtószövegekben legalább olyan gyakorisággal jelöli *egy személy közszereplői kelléktárát*, mint a *médiumokat*; míg a hivatalos szövegekben ugyanez a szó többnyire *a nyilvánosság kezelésében használatos tárgyakat vagy szituációkat* takar (például plakátot, kiadványt, reklám- vagy PR-rendezvényt).

A személyes szövegekben szintén a leggyakoribb elemek között találjuk a csatornát, azonban a specifikálói lista más sajátosságaival együtt ez sem bizonyul teljes egyezésnek: csatorna, készség, internetes, stratégia, emberi, szakértő, nonverbális.

A személyes stílusrétegben a kommunikációs jelenségkör egyértelműen az individuális humán ágensek terepe: az ő képességeik, szokásaik, és különösen az interneten történő interakcióik határozzák meg a *kommunikáció-képet*. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ebből a részmintából hiányozna a másik kettőben tapasztalható tudatosság és tervszerűség, sőt: a képességek hangsúlyozása egyenesen megerősíti a sajtóbeli és a hivatalos szövegekben is fellelhető vonalat, amelyet legjobban a „stratégia” mint pontosító gyakorisága mutat.

A fentiek szerint a tudatosság és a tervezettség mind a sajtóban hangsúlyozott politikai-befolyásoló, mind a hivatalos szövegekben látható politikai-tájékoztatói, politikai-fejlesztői és köz-befolyásoló, mind a személyes szövegekben fellelhető, szintén politikai-befolyásoló vonalon elengedhetetlen tényezője a kommunikációs területnek. Amennyiben kitekintünk a humán tevékenységen túlra, a fizikai-technológiai vonatkozás, amely az ezredfordulós közegben mindhárom stílusrétegben erőteljesen jelen van, sem nélkülözheti a tervszerűséget.

Ahogy az a leggyakoribb specifikálói (és különösen pontosítói) kategóriák is mutatják, néhány jellemző iránynak mindegyik stílusrétegben van valamilyen, de nem szükségszerűen azonos vagy azonos súlyú szerepe. Az egyik ilyen az internet és az (új) technológia, amely a sajtóban leginkább a távközlési piac és fejlesztések kapcsán, a hivatalos szövegekben jellemzően az általános szolgáltatás-fejlesztési kérdések között vagy egy adott PR-eszközként, a személyes mintában pedig elsősorban az internet mint az egyéni tevékenység színtere jelenik meg. A politikának a sajtószövegekben a közszereplésen keresztüli társadalmi befolyásoló vetülete elsődleges, a hivatalos stílusrétegben az, amelyik a társadalmi

tájékoztatás folyamatát irányítja és szervezi (egyébként a tervszerűség hangsúlyossága ebben a részmintában a legerősebb), míg a személyes szövegekben a sajtóminta által megadott oldala, de csaknem kizárólag a szereplők egyéni teljesítményére vonatkoztatva. A klasszikus (üzleti) marketing és PR a hivatalos és a sajtószövegekben kerül előtérbe (főként az előbbiben). A sajtószövegekben belesimul a nyilvánosság előtti megjelenést irányító és művelő (pl. a médiumoknak nyilatkozó) pozícióban lévő humán ágensek közé, míg a hivatalos szövegekben az a tervező-szervező tevékenységet láthatjuk, amelynek során a marketing-szemléletet próbálják egyéb, nem klasszikus üzleti területekre is kiterjeszteni, például a város-imázs vagy az országimázs alakítására. A szépirodalmi szövegek által mutatott (időben valamivel korábbi) politika-kép viszont semmiképpen nem a benyomáskeltésre, hanem a (leginkább csoportok és nemzetek közötti) együttműködésre alapul.

A szépirodalmi szövegek másik fontos pontosítói kategóriája a kód, illetve azon belül is a nyelv, főképpen a művészi nyelv. A leggyakoribb elsődleges specifikálók listájában a következők találhatók: emberi, eszközök / eszköz, költészet, forma. Az „eszköz / eszközök” itt elsősorban költői-nyelvi eszközökre, képekre, fogalmazásmódokra vonatkoznak (nem úgy, mint a hivatalos szövegek CD-kiadványai vagy a sajtószövegek médiumai, illetve közszereplői befolyásoló fogásai). A „forma” ugyanezt a vonalat erősíti, amennyiben művészi, elsősorban irodalmi-nyelvi formára utal.

Jól látható tehát, hogy a leggyakoribb elsődleges specifikálók erőteljes eltéréseket mutatnak még a felszíni átfedések esetén is, nem szólva a listák egyértelmű különbségeiről, amelyeket a specifikálói kategóriák stílusrétegenként eltérő arányai még inkább aláhúznak. A legtöbb pontosítót tartalmazó kategóriák az egyes részmintákban a jelentős átfedések mellett határozottan elágaznak egymástól, hiszen többségük csak egy vagy két stílusréteg szövegeiben gyakori, és csak nagyon kevés ezek többségében vagy mindegyikében.

A leggyakoribb specifikálói csoportok közül egyedül a minőség az, ami mind a négy stílusrétegben előtérben van. A technológia is csaknem az összesben hangsúlyos szerepet kap; felükben a képzés / oktatás, a képesség, a marketing / PR és a politikai PR is. Ezek azok a kategóriák, amelyek a stílusrétegektől függetlenül domináns referenciális irányokat jelölik ki, legalábbis nagy vonalakban. A többi specifikálói csoport csak egyik vagy másik részmintában gyakori, ezek tehát erősítik a kommunikációs szövegek használatában mutatkozó különbségeket (amelyek egyébként megteremtődnek az azonos pontosítói kategóriák különböző stílusrétegekben tapasztalható tartalmában is, a másodlagos és harmadlagos specifikálók módosító funkciója révén).

Az elsődleges specifikálók, amelyek megoszlását a másodlagos és harmadlagos szinten állók csak bizonyos, inkább elszigetelt esetekben módosítják jelentősen, a tematikus kategóriákkal és a többi specifikálóval együtt vázolják fel az adott stílusrétegben, részmintában lehetséges vagy preferált referencia-irányokat. Ahogyan a fentiek alapján nyilvánvaló, a kommunikációs szóbokor vonatkozási irányai az egyes részmintákban jelentős és az aktuális beszédhelyzetet meghaladó eltéréseket mutatnak mind a referenciális tényezők, mind a referencia tartalma tekintetében. E jelenség az esetek többségében nehezen magyarázható mással, mint az adott stílusréteg (részminta) egyéni szerzők és források feletti, viszont társadalmi kontextus által befolyásolt lexikonának sajátosságai.

Tehát kijelenthető, hogy az egyes stílusrétegek (amelyeket a vizsgálatban az egyes intézmények nyelvi reprezentánsainak tekintettünk) szisztematikusan különböző módon és tartalommal használják a kommunikációs szóbokor elemeit; a szóhasználat bizonyos szegmenseiben, bizonyos szóbokor-elemeknél kimutathatók ugyan hasonlóságok, de a stílusrétegek egymáshoz való viszonyát sokkal inkább a mintaszerű eltérések jellemzik.

### **Összefoglalás és következtetések**

A fent vázolt eredmények azt mutatják, hogy az aktuális szójelentés bizonyos aspektusai, különösen az éppen érvényes referencia jól vizsgálható a kontextus megfelelő elemeinek leírása és elemzése révén. A jelentést specifikáló elemek legtöbbször, legalábbis írott szövegek esetében, a közvetlen és az alacsonyabb szintű kiterjesztett nyelvi kontextus tartalmazza. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy a tágabb környezet, legyen az nyelvi, nyelven kívüli vagy a kettő egysége, ne adhatna hozzá további vonatkozásokat a jelentéshez, sőt: a magyar ezredforduló sajátos politikai, gazdasági és nyelvi közegének elegye jellegzetes kontextuális teret teremtett a kommunikációs jelenségeknek. Ezen specifikáló elemek feltérképezése, kiegészítve a tematikus csoportok összegzésével, az explicit definíciók vizsgálatával, valamint több más szemponttal, igazolni látszanak az értelmezési mintázat szférikus rendszerét.

A kutatás hipotézisei a kapott eredmények fényében több csoportra bonthatók. A használati többirányúság és a stílusrétegekhez igazodó referenciális nyelvi alábok feltételezése, amelyek néhány általános definíció mentén futnak, alkotják az első csoportot:

*1) A kommunikáció műszó és társszavainak használata a magyarországi köznap diskurzusokban többféle irányt mutat. Ezek az irányok szisztematikusan értelmezési mintákból állnak össze, és az egyes szférákban (intézményekben és azok eltérő szintereiben) használatos lexikonok, illetve szakmai regiszterek (a szótáron kívül főleg tematika) szerint osztályozhatók,*

*mivel a kommunikációfogalom-használat az adott stílus vagy szakmai regiszter lexikonjába illeszkedik bele.*

*2) Ezek az irányok alapvetően néhány, interdiszciplinárisan osztott definícióhoz igazodnak (például az emberi információcsere, annak kölcsönössége, a nyilvános megnyilatkozás és befolyásolás képességei, az információ-továbbítás technikai kérdései vagy a tömegtájékoztatás sajátosságai irányában).*

A vizsgált szövegek tematikai és kollokáció-elemzésének tanúsága szerint a szövegkontextus információi határozottan többféle, egymással fel nem cserélhető értelmet adnak mindegyik szóbokor-elemnek [18]. A nagy vonalakban leírható, általános értelmezési irányok az egyes stílusrétegek finomabb eltérései és hangsúly-különbségei felett elsősorban

- az adatok-információk továbbításának technikai vagy ágens-aktivitási vonatkozásait;
- egy, emberek között zajló információ-átadási folyamat kétoldalúságát;
- a humán ágens szándékolt hatásra irányuló, tudatos tevékenységének eredményét;
- egy, meghatározott adat- vagy információ-továbbítás céljára létrehozott technikai vagy szervezeti „rendszer” szervezett, irányított működését;
- a fentiek kivitelezésének minőségi jellemzőit takarják.

Tehát a használati variációk fő csapásai meglehetősen jól tükrözik az értelmezési irányok néhány általános, meghatározó vonulatát (továbbítás, kölcsönösség, hatás), míg a minőség értelmezési halmaza metszi ezeket a vonulatokat, és a kommunikációkutatásnak a *kommunikáció-t* a sikeres aktusokra szűkítő paradigmájára utal. A fő csapásirányokon belüli értelem-elágazások (referenciális irányok) viszont stílusrétegenként más és más csomópontok köré sűrűsödnek:

- a sajtószövegekben a politikusi-közszereplői tevékenység, az üzleti célú tájékoztatás és befolyásolás mint tevékenység, valamint az adattovábbítási technológia, illetve ezek minősége;
- a hivatalos szövegekben az információ-továbbítás technikai eszközei, folyamatai és a kollektív ágens tervezett, más emberi csoportokkal való kapcsolattartó, valamint tájékoztató-befolyásoló tevékenysége;
- a személyes megnyilatkozásokban az emberi (kétoldalú) kapcsolat, ennek jellemzői és speciálisan internetes változatai;
- míg a szépirodalomban a nyelvi megformáltság, befogadhatóság, megértés kérdései köré.

A kommunikációs szóbokor elemeinek használata tehát kontextuálisan leírható jelentésnyalábokat vagy halmazokat mutat, legalábbis a referencia szintjén, amelyek az egyes stílusrétegekre jellemző mintákba rendeződnek. Az értekezés alapját jelentő vizsgálatban a

stílusrétegek nem csupán lexikont, hanem társadalmi színtereket, a participáció értelmében vett intézményeket és azok aktuális diskurzusait is jelentik. Tehát a kommunikációs szóbokor-elemek vonatkozásainak szisztematikus eltérései arra utalnak, hogy a szónak (és ebből eredően elágazásainak) a különféle intézményekben, diskurzusokban, kultúrákban és időszakokban érvényes, egyértelműen elkülöníthető értelmei vannak. Ezek az értelmeik viszont irányukat tekintve néhány jól elkülöníthető halmazban helyezhetők el.

*3) Az értelmezési irányok követik az aktuálisan magas presztízsű társadalmi csoportokhoz reprezentatív módon kötött kommunikációs szóhasználatot.*

Az aktuálisan magas presztízsű társadalmi csoportokhoz reprezentatív módon kötött kommunikáció-s szóhasználat a kommunikációs szóbokor-elemeknél csak két stílusrétegben volt kimutatható: a sajtó- és a hivatalos szövegekben, s ezekben sem tiszta formában. A sajtószövegekben főleg a metaforikus jellegű használat gyakorisága és a politikához, azon belül a politikai befolyásoláshoz köthető vonatkozások túlsúlya utal erre. A hivatalos szövegekben pedig az jelzi, hogy a kommunikációs szóbokor elemei az élőszóban elhangzott és lejegyzett, politikai közszereplőktől származó megnyilatkozások mintájára használatosak a jelentésekben, beszámolóknak és más hasonló, írásos, de nyelvezetében kevésbé formálisan kötött műfajokban.

*4) Az értelmezési irányok jellegüket tekintve a szociális reprezentációk kategóriájához hasonlóan működnek – azaz társas interakciókban alakulnak, s időben és tematikus mezők szerint, változhatnak – és általában nem-reflexív vagy csak alacsony fokú reflexivitást mutató fogalomhasználattal járnak együtt.*

*5) Ezek az irányok az adott társadalmi-kulturális közegre a vizsgált időszakban érvényes fogalmi széttartást jeleznek, azaz a kommunikáció fogalma a gyakorlatban többmagvúnak, egy fogalom helyett fogalomkörnek bizonyul.*

Az értelmezési nyálábok sajátos átpolitizáltsága, illetve a keletkezési időszakra jellemző, aktuális tematikus halmazok hangsúlyos jellege egyértelműen utal az interakciókban való folyamatos alakulásra (amelynek folyamatából a vizsgálódás csupán egy pillanatot tudott kiragadni). Az értelmezési irányok határozott eltérései a különböző szférákban keletkezett szövegekben pedig a kommunikáció fogalmának vagy reprezentációjának értelmi változékonyságát, rögzítetlenségét igazolják. Ami a nem-reflexív vagy alacsony fokú reflexivitást mutató szó- és fogalomhasználatot illeti, az explicit definíciók általános hiánya az összes vizsgált részmintában egyértelmű jelét adja: a szövegek szerzői, illetve beszélői számára nem szorul különösebb megfontolásra, hogy aktuálisan mi értendő *kommunikáció* vagy annak valamilyen variációja alatt.

A *kommunikációs* szóhasználat mögött meghúzódó társadalmi konstrukciók szociális reprezentációkkal analóg formáját tekintve az eredmények, különösen a kollokációkban tetten érhető minőségi kritériumok olyan összegzett fogalmi magot jeleznek, amelyben csupán néhány, meglehetősen általános jegy található:

- valamilyen folyamatról (vagy történeusről, vagy tevékenységről, vagy ezek eredményéről) van szó;
- ebben leginkább adatok, információk kerülnek továbbításra;
- a folyamat (történet, tevékenység, eredmény) bizonyos jegyei (például sebessége, kiegyensúlyozottsága, tartalma, résztvevői) alapján minősíthető, értékelhető.

Ezekon kívül semmiféle egyéb tulajdonság vagy jellemző nem érvényes mindegyik értelmezési irányra, még az egyes szférikus halmazokon belül sem. A fenti három, egyenként is meglehetősen labilis jegy viszont olyannyira elmosódott fogalmi magot ad, hogy az semmiképpen sem áll össze sem a szociális reprezentáció értelmében egyetlen megfogható figuratív maggá, sem pedig – ha a nyelvi gyakorlatot tekintjük – kiindulópontot adó mag- vagy gyökérjelentéssé. Ennyire homályos alapok ellentmondanak a mindennapi nyelvi gyakorlat gazdaságosságát mutató ismereteinknek és tapasztalatainknak; valószínűbbnek tűnik tehát, hogy nem egy, instabil, nehezen specifikálható, hanem több, könnyebben aktualizálható fogalommal, reprezentációval, illetve jelentéssel van dolgunk a kommunikáció esetében. Ezt a következtetést erősíti, hogy a köznapi szóhasználat vizsgálata során több, a szférikus értelmezési irányokon túlnyúló, nagyobb értelmi irány bukkant fel. Ezek vázlatosan a következő képet rajzolják ki:

1) A kommunikáció továbbítási jellegű folyamat:

- a) technikai (biológiai, fizikai) vagy
- b) emberi információs;
- c) minősége az információ továbbítási és vételi eredményességében mérhető.

2) A kommunikáció kapcsolatteremtési és -fenntartási folyamat:

- a) emberek között, vagy
- b) emberek bizonyos csoportjai között, vagy
- c) egyes emberek és más emberek csoportjai között, vagy
- d) más élőlények vagy biológiai, fizikai entitások között;
- e) minősége a létrejövő kapcsolat minőségével (például kölcsönösségi fokával, a résztvevők elégedettségével), aktivitásával és fennmaradásával adható meg.

3) A kommunikáció tevékenység:

- a) emberi;

- b) tudatos, szándékos;
  - c) folyamatos;
  - d) hatása van a többi emberre;
  - e) képességre van szükség a kivitelezéséhez (amely bizonyos mértékben tanulható és tanulandó);
  - f) végzője professzióként műveli;
  - g) minősége hatásának fokával adható meg.
- 4) A kommunikáció képesség vagy képességek együttese
- a) elsősorban emberi képesség, amely lehet
  - b) bizonyos szakmai jellegű, vagy
  - c) pszichikai jellegű, vagy
  - d) aktivitás jellegű, vagy
  - e) kód-specifikus;
  - f) lehet veleszületett és / vagy tanult
  - g) minősége használójának személyes és / vagy professzionális társadalmi sikerében ragadható meg.
- 5) A kommunikáció rendszer:
- a) technikai és / vagy
  - b) szervezeti jellegű;
  - c) folyamatos, tudatos, professzionális működtetést igényel;
  - d) minősége a zökkenőmentes, gyors, résztvevői vagy használói számára kielégítő működésben adható meg.
- 6) A kommunikáció minőség:
- a) továbbítási folyamaté, vagy
  - b) kapcsolat jellegű folyamaté, vagy
  - c) szervezett tevékenységé, vagy
  - d) képességé, vagy
  - e) rendszer-működésé;
  - f) önmagában van értékvonatkozása, amely a kölcsönösség, az átláthatóság, a zökkenőmentesség és az adekvát tartalom (pl. „őszinteség”, „szabadság”, „tartalmasság”) értékeit tartalmazza.

Tehát ha a kommunikációt nem egy, hanem több fogalom vagy reprezentáció felől próbáljuk megragadni, a nyelvi gyakorlat alapján jóval gazdagabb és orientációra alkalmasabb eredményre jutunk. Ebből természetesen nem következik, hogy a kommunikáció

szükségszerűen több fogalom kell hogy legyen, az viszont igen, hogy a köznapi diskurzusok során (legalábbis az ezredforduló magyar kulturális közegében) nagy valószínűséggel egyidejűleg több fogalmi vagy jelentésmaggal dolgozunk. Az ezek közötti aktuális (intézmények, mezők, szférák, illetve azok elfogadott lexikona szerint is motivált) választás adja aztán az adott színtérben, szituációban elfogadható alapjelentések körét, amelyből többszöri kontextuális szűkítés révén jutunk el az ott-és-akkor releváns értelem kialakításáig. S ezek az aktuális értelemek azok, amelyeknek bonyolult hálózatát van alkalmunk megfigyelni (és használni) a mindennapi szövegek megalkotása, értelmezése vagy elemzése során.

#### JEGYZETEK

[1] A *kommunikáció* szó a magyar nyelvi közegben sajátos (bár nyilván nem példátlan) státuszt foglal el. Az egyházi latin révén hosszú évszázadok óta jelen van a magyar nyelvben: az anyanyelvi beszélő számára, noha nemzetközi használatú szó, nem is tűnik feltétlenül idegennek. A huszadik század humán- és társadalomtudományi hullámainak köszönhetően azóta elterjedt szaktudományos műszóként is szerepel, különösen a század második felétől. A rendszerváltás időszaka utáni, a globalizációs trendeknek egyre inkább kitett magyar kulturális-társadalmi viszonyok között pedig egyike lett azoknak a kifejezéseknek, amelyek bizonyos, magas társadalmi presztízsű körökben (például az újonnan kialakult, a nemzetközi üzleti életben mozgó menedzser-értelmiségnél, illetve a közélet szereplőinél) folyó diskurzusok szókinccsének divatos elemeivé – és ebből következően is forrásszóvá – váltak, ráirányítva ezzel a figyelmet mindennapi értelmezési körük bizonyos szegmenseire. Olyan szeletek ezek (például a kapcsolatteremtés és a befolyásolás, a hatásos retorika és a nem verbális üzenetek), amelyek az üzleties világszemlélet számára fontosak voltak, és ennek következtében a köznapi (például a mediatisált és a személyes) köznapi diskurzusokban előtérbe kerültek.

[2] *John, Packer*, 1995: 430–432

[3] *Domschitz*, 2004: 1–8

[4] Lásd pl. a kommunikációkutatás helyét Rosengren tipológiájában (*Rosengren*, 2008: 38–39): a pszichológia és a szociológia szintjén (egyén és társadalom); lefedve a szocializáció ágenseit (kontroll és kommunikáció); keresztezve az intézményi dimenziót – pl. gazdaság, jog, politika stb. – ; lefedve tér és idő dimenzióját. A tipológia természetesen Rosengren saját kommunikációkutatás-értelmezését tükrözi (és mint ilyen maga is a kommunikációkutatás része), ám jól példázza a kommunikációs jelenségkör interdiszciplináris és több szakma metszetét képező jellegét.

[5] *Schiller*, 1996: 3–38; vö. *Infante, Rancer, Womack*, 1990, 1997: 5–24

[6] *Fodorné*, 2009: 4–5

[7] Akik semmiképpen nem kommunikációkutatók, sőt nem is „tudósok”, legalábbis az adott megnyilatkozás megalkotásának során nem tudós vagy kutató módjára járnak el.

[8] Az *intézmény* fogalmát lásd *Horányi*, 2007 és korábbiak

[9] A *Magyar Nemzeti Szövegtár* az eltérő szférákban keletkezett szövegeket alkorpuszokba rendezi, és *stílusrétegek* elnevezéssel jelöli őket.

[10] A reprezentatív kötés egyfelől a csoporton kívülről a csoport tagjainak tulajdonított használatot jelent, másfelől adott szerepekben beszélő/író ágensek a szerep részeként gyakorolt nyelvi viselkedésének valós elemeit.

[11] A szociális reprezentációk szerkezete és használatuk módja a kategóriák „naiv” jellegéhez vezet abban az értelemben, hogy a mindennapi diskurzusokban való használatukkor nincs szükség minden alkalommal előzetes újragondolásukra, explicit definiálásukra. *Moscovici*, 2000, 2002, 2008

[12] A *kommunikáció* és azonos tövű társszavainak halmaza: *kommunikáció, kommunikációs, kommunikál, kommunikátor, kommunikatív, kommunikációk* (és még néhány, a kutatásban kevésbé relevánsnak bizonyult elem).

[13] *Bibok*, 2004: 38

[14] *Bibok*, i.m. 69; *Bibok, Németh T.*, 2001: 289–320; *Bibok, Németh T.*, 2002: 335–367

[15] *Biber, Conrad, Reppen*, 2001: 21–25

[16] A kutatás részletes ismertetését és eredményeit lásd *Fodorné*, 2011: 44–119

[17] Ezek a szövegek internetes fórum-hozzászólásokból származnak.

[18] Például ahol a *kommunikáció* mint folyamat „résztevői” rendőrautók, ott egészen biztosan nem beszélhetünk a folyamat szándékolt hatásáról, ellentétben azzal az esettel, amikor a résztvevők mondjuk szóvivői



szerepben lévő emberek. A *kommunikáció* referenciája tehát a két példában kétféle, a beszélő és az értelmező számára is jól elkülönülő referenciával (és jelentéssel) jár.

#### IRODALOM

- Béres István, Horányi Ö. (szerk.) (2001): *Társadalmi kommunikáció*. Osiris Kiadó, Budapest
- Biber, Douglas; S. Conrad; R. Reppen (2001): *Corpus Linguistics. Investigating Language Structure and Use*. Cambridge University Press, Cambridge
- Bibok Károly; Németh T. E. (szerk.): *Általános nyelvészeti tanulmányok XX. Tanulmányok a pragmatika köréből*. Akadémiai Kiadó, Bp. 2004, 325 p. (Bibok Károly: A szójelentés lexikai pragmatikai megközelítése, pp. 37-77; Németh T. Enikő: A kommunikatív nyelvhasználat elvei, 221-254.)
- Bibok Károly; Németh T. E.: How the lexicon and context interact in the meaning construction of utterances. In: Németh T., E., Bibok K. (szerk.): *Pragmatics and the flexibility of word meaning*. Elsevier, Oxford, 2001. 291–320.
- Bibok Károly; Németh T. E.: Lexikai és kontextuális információk interakciója a megnyilatkozás-jelentés megalkotása során. In: Maleczki Mária (szerk.): *A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei V*. Szegedi Tudományegyetem, Szeged, 2002. 335-367.
- Domschitz Mátyás: Bevezető tanulmány. *ORTT Stratégiai Kutatások és Elemzések*, Bp. 2004-2005.
- Fodorné Tóth Krisztina: „Kommunikáció – szóhasználat és referencia” In *Tudásmenedzsment*, XII. évf. 1. sz. PTE FEEK, Pécs, 2011. 75-82.
- Fodorné Tóth Krisztina: *Kommunikációs polyszémia és fogalmi széttartás: a kommunikáció és társszavainak értelmi mintázata az ezredforduló magyar írásos köznyelvében* (doktori disszertáció, kézirat, Pécs, 2011, 139.)
- Hamp Gábor: A (társadalmi) kommunikáció filozófiai aspektusairól. In Béres István, Horányi Ö. (szerk.): *Társadalmi kommunikáció*. Osiris, Bp. 1999. 278-297.
- Hamp Gábor: *Kölcsönös tudás: Kommunikáció és megismerés*. Typotex Elektronikus Kiadó, Bp. 2006, 154 p.
- Horányi Özséb (szerk.): *A kommunikáció mint participáció*. Typotex-AKTI, Bp. 2007. 329.
- Horányi Özséb: Arról, ami szignifikatív, arról, ami kommunikatív, és arról, ami problematikus. (Szinopszis, 7.3 változat) Kézirat, 2009. [http://ozseb.horanyi.hu/participacio/szinopszis7\\_3.htm](http://ozseb.horanyi.hu/participacio/szinopszis7_3.htm) (utolsó letöltés: 2011. február 28)
- Horányi Özséb: Arról, ami szimbolikus, és arról, ami kommunikatív. (Szinopszis, 7.1. változat) Kézirat, 2003 <http://ozseb.horanyi.hu/participacio/szinopszis7.1.htm> (utolsó letöltés: 2011. március 8.)
- Infante, Dominic A.; A. S. Rancer; D. F. Womack: *Building Communication Theory*. Prospect Heights, Waveland, 1990, 469.
- Infante, Dominic A.; A. S. Rancer; D. F. Womack: *Building Communication Theory*. Prospect Heights, IL: Waveland Press, 1997, 469.
- John, Bonnie E., Packer, Hilary: Learning and using the cognitive walkthrough method: a case study approach. Conference on Human Factors in Computing Systems, Denver, Colorado, 1995. 429-436.
- Moscovici, Serge: *Psychoanalysis: it's image and it's public*. Polity Press, 2008, 384.
- Moscovici, Serge: *Social Representations. Explorations in Social Psychology*, [Polity Press](http://www.politypress.com/), 2000, 313 p.
- Moscovici, Serge: *Társadalom-lélektan. Válogatott tanulmányok*. Osiris, Bp. 2002
- Rosengren, Karl Erik: *Kommunikáció*. Typotex Kiadó, Bp. 2008. 259.
- Schiller, Dan: *Theorizing Communication. A History*. Oxford University Press, New York, 1996, 275.

Sperber, Dan; Wilson, D.: *Relevance. Communication and Cognition*. Oxford: Blackwell, Oxford, 1986, 326.

Sperber, Dan; Wilson, D.: *Relevance: Communication and Cognition*. Blackwell, Oxford, Cambridge, 1995, 326.